

<https://doi.org/10.62837/2025.4.37>

RƏNA SÜLEYMANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

suleymanova-rena@bk.ru

TÜRK DİLLƏRİNDƏ QƏDİM KÖKLƏRİN MORFOSEMANTİK İNKİŞAFI VƏ ETİMOLOJİ ASPEKTLƏR

Xülasə:

Etimoloji lüğətlərdə türkmənşəli kimi təqdim edilən bəzi leksik vahidlər əslində ilkin türk dillərindən qaynaqlanan ortaqlar kimi dəyərləndirilməlidir. Bununla belə, mənşə baxımından türk dilləri ilə aydın şəkildə əlaqəli olan sözlərin süni şəkildə qeyri-türk dilləri ilə əlaqələndirilməsi halları müşahidə olunmaqdadır ki, bu yanaşma elmi baxımdan qəbul edilməz sayılır. Mövcud araşdırmalarda adətən bir-biri ilə genetik bağlılığı olmayan dillərin leksik komponentləri müqayisəyə cəlb olunmur. Lakin bu istiqamətdə tipoloji müqayisələrin aparılması daha məhsuldar nəticələr verə bilər.

Açar sözlər: qədim türk yazılı abidələri, etimologiya, asemantika, M.Kaşğari divanı, türkcələrin mənşəyi.

Dilimizin etimologiya lüğətlərinin formalaşdırılması istiqamətində indiyədək müxtəlif araşdırmalar aparılsa da, bu sahədə yekun nəticəyə hələ nail olunmamışdır. Hazırkı tədqiqatda isə məqsədimiz bəzi kök morfemlərin və onların törəmələrinin morfosemantik inkişaf trayektoriyasını üzə çıxarmaq olmuşdur. Müasir türk dillərinin leksik tərkibinə nəzər saldıqda, bu dillərdə morfoloji baxımdan donuqlaşmış və formaca dəyişməz hala gəlmiş çoxsaylı leksemlərlə qarşılaşırıq. Bu cür sözlərdə kök və şəkilçi sərhədini müəyyənləşdirmək üçün həmin leksik vahidlərdə baş vermiş tarixi fonomorfoloji və morfosemantik dəyişikliklərin izlənilməsi zəruridir. Çünki kök morfemlərin bəziləri zamanla məhsuldarlığını itirərək yüzlərlə törəmə sözün tərkibində funksional cəhətdən “ölü” söz köklərinə çevrilmişdir.

Türk dillərində mənaca donuqlaşmış (asementikləşmiş) qədim köklərdən biri də *ar* morfemidir. Bu kök tarixi dövrlərdə *ır*, *ur*, *ir*, *er*, *or* kimi müxtəlif fonetik variantlarda şaxələnmiş və ilkin olaraq “su” anlayışını ifadə etmişdir. Dilin inkişafı prosesində bu qədim morfem müxtəlif türk və qeyri-türk dillərində fərqli fonosemantik formalar qazanmışdır ki, bu da onun qədim və ümumdil səviyyəsində yayılmış kök olduğunu göstərir. Məs., əski Bask dilində *ur*, Şumerçədə isə *hur* “su”, *uru* isə “*su kanalı*” anlamında işlədilmişdir [1]. Hərçənd ki, bu qədim köklə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır, lakin onun etimologiyası, fonosemantik variantları və morfonoloji xüsusiyyətləri bu günədək tam şəkildə araşdırılmamış qalır. Qədim türk yazılı abidələrində bu leksik vahid *ark* və *arik* formalarında qeydə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dillərində VCC (sait + samit + samit) strukturlu

köklərin meydana çıxması sonrakı mərhələlərin dil hadisəsi hesab olunur. Bu baxımdan *arx* və *ark* tipli formalar ilkin deyil, törəmə söz formaları kimi qiymətləndirilməlidir.

Türkmənşəli qədim leksemlərin morfosemantik inkişafını öyrənmək, həm etimoloji araşdırmalar baxımından, həm də ümumilikdə dilin tarixi inkişafını izləmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu cür araşdırmalar vasitəsilə qədim türkdilli tayfaların dillərində işlənmiş leksik vahidlərin ilkin formaları, onların fonetik, morfoloji və semantik dəyişiklikləri üzə çıxarılır. Qədim leksemlərin zamanla keçirdiyi transformasiyalar, onların müasir türkdilli dillərdə hansı formalarda yaşadığını və necə semantik sahə dəyişikliyinə uğradığını araşdırmaqla müəyyən edilir.

Belə tədqiqatlar həm də dilin struktur səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsini izləməyə imkan verir. Məsələn, bir leksemin semantik yükündə baş verən dəyişiklik, onun morfoloji quruluşuna da təsir göstərə bilər və ya əksinə, morfoloji strukturun dəyişməsi nəticəsində söz yeni semantik sahələrə keçə bilər. Bu baxımdan, morfosemantik inkişaf prosesləri yalnız leksik səviyyədə deyil, eyni zamanda dilin sintaktik və funksional qatları ilə də bağlıdır.

Qədim türkmənşəli sözlərin ilkin formalarının rekonstruksiyası, bu sözlərin digər altay dilləri və ya qonşu dil ailələri ilə olan əlaqələrinin aydınlaşdırılmasına da xidmət edir. Beləliklə, bu istiqamətdə aparılan elmi araşdırmalar təkcə türk dillərinin daxilində deyil, ümumilikdə dilçilik elminin areal tipologiyası və tarixi dilçilik sahələrində də mühüm nəticələr verir.

Nəticə etibarilə, qədim türkmənşəli leksemlərin morfosemantik inkişafının izlənməsi, təkcə tarixi dilçilik üçün deyil, həm də müasir dil siyasəti, dil planlaşdırması və dilin qorunması strategiyaları baxımından da əhəmiyyətlidir. Bu cür elmi yanaşmalar milli dilin zənginliyini və tarixi dərinliyini göstərməklə, həm də onun gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Oğuz qrupu dialektlərində çox işlənən əlavə felin inkarı “deyil” sözü bugünkü türk dilinin digər şivələrində müxtəlif işlənmələrlə rast gəlinir. Türk dillərində inkarda olmayan şəkilçisi işlədilir, isimlərdən sonra “deyil” sözündən sonra isə feil modal və şəxs şəkilçilərindən istifadə edərək inkar əmələ gətirir [2, 78]. Əlavə fel inkarı kimi deyil sözü bəzi qıpçaq qrupu dialektlərində “emes” kimi işlənir, bəzilərdə isə işlənmir. Bununla belə, hər ikisinin (emes, yox) mövcud olduğu dialektlər var. “Not” sözü indiki qıpçaq qrupu dialektlərində *tüğül*, *tuyl*, *tügel*, *tügil*, *tuwil*, *tüwül*, *tüül* və s. kimi işlənir. Görünür ki, müxtəlif işlənmələrə malik olan söz adətən inkar ön söz və əlavə felin inkar funksiyalarını öz üzərinə götürür. Ədəbi dildə olmayan həm də “emes” işlədən dialektlər qırğız və qazax türkcəsidir.

Digər türk ləhcələrində olduğu kimi Türkiyə türkcəsində də “deyil”, sözün mənasından başqa söz növü kimi hansı kateqoriyaya aid olduğu müəyyənləşdirilir. Türkiyədə mövzu ilə bağlı ən əhatəli araşdırma Mehmet Özmen tərəfindən aparılıb.

“Deyil” sözünün bütün istifadə sahələrinə toxunan Özmen əvvəlcə sözün mənşəyi, tarixi inkişafı və şivələrdə işlənməsi, daha sonra isə əlavə feilin inkarı və “deyil” sözünün fel bağlamalarının işlənməsi haqqında geniş məlumat verir [3, 15]. Səlcen Çürükün yazdığı *“Neqativlik və modallıq arasındakı münasibət”* adlı araşdırmasında modallıq - inkar əlaqəyə dair perspektivlər və yanaşmalar vurğulanmış, mövzu nəzəri cəhətdən araşdırılmışdır [2, 316]. Deyil sözü ilə bağlı başqa bir araşdırma isə Oktay Əhməd tərəfindən aparılıb. Əhməd, *“Türkcə olmayan ön sözün açıqlanamayan bir xüsusiyyəti üzərinə”* adlı araşdırmasında ön söz yalnız isim cümlələrinin inkarı deyil, bəzi hallarda digər fellərin də inkarı ola biləcəyi vəziyyətindən bəhs etmişdir [4, 42].

Təkin onu əvvəlki dövrlərə qaytararaq, Kaşğarlı Mahmudun Yapı-taq sözündəki +taq şəkilçisi ilə Arqu/Halaç türkcəsindəki *“dağ”* arasında etimoloji əlaqənin olduğunu bildirib. Təkinin diqqətini çəkən Yapıtaq sözü orta türk mənbələrində aşağıdakı formaları izləyir: *yabuldaq, yapuldaq, yapuldaq* və s. Bundan başqa, Tekin bu sözün türk dilində *yayan yapdak*, Anadolu şivələrində *yabuldak, yapdak*, digər türk ləhcələrində isə *d’abidaq, yaptaq, yabidaq* kimi yaşadığını da bildirib. Təkin bu fərziyyələrə əsaslanaraq, “həlak olmaq, heç nədən məhrum olmaq” mənasında olan dā- feli olduğunu, hətta Arqu/Halaç türkcəsində *dag* sözünün də bu fel üzərində -g ilə törəmə söz olduğunu irəli sürmüşdür [1, 56].

Türk dilləri ailəsinə daxil olan müxtəlif ləhcələrin qrammatika kitablarında “bu gün deyil” kimi ifadələrin funksional təsnifatı aparılarkən, onların əsasən ön söz və bağlayıcı funksiyasında işlənməsi diqqəti cəlb edir. Bu ifadə və ya ona yaxın konstruksiyalar, semantik baxımdan inkar, müqayisə və ya fikir bildirmə çalarları daşımaqla yanaşı, həm də cümlədə sintaktik münasibətləri tənzimləyən vasitə kimi çıxış edir.

Qırğız türkcəsində işlədilən “tuqul” forması buna maraqlı bir nümunədir. Bu forma, qrammatika kitablarında inkar bildirən ön sözlər qrupunda yer alır və çox vaxt “deyil” funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, Qırğız türkcəsində bir fikri inkar etmək və ya onun reallığa uyğun olmadığını ifadə etmək üçün *tuqul* işlədilir. Bu cür sözlər əsasən nitqin strukturunda görməzlikdən gəlmə, rəddetmə, əvvəlki fikrə qarşı çıxma və ya alternativ təklif etmə funksiyalarını daşıyır.

Belə ön sözlərin istifadəsi semantik baxımdan da maraqlıdır. Onlar yalnız qrammatik kateqoriya kimi yox, eyni zamanda danışanın mövqeyini və informasiya ilə münasibətini ifadə edən pragmatik vahidlər kimi çıxış edir. “Bu gün deyil” ifadəsi də məhz bu baxımdan fərqli kontekstlərdə müxtəlif funksiyalar daşıya bilər: məsələn, keçmişlə müqayisə, gələcək ehtimalının inkarı və ya ümumi bir vəziyyətə münasibətin bildirilməsi.

Maraqlıdır ki, türkcənin digər ləhcələrində də bu cür ön sözlərə paralel olaraq müxtəlif formalara rast gəlinir. Məsələn, Başqırd və ya Tatar türkcəsində eyni və ya yaxın funksiyaları yerinə yetirən fərqli inkar bağlayıcıları və ön sözlər

mövcuddur. Bu, türk dillərinin içindəki morfosemantik paralelliyi və tarixi-etimoloji əlaqələri daha aydın görməyə imkan verir.

Nəticə etibarilə, “bu gün deyil”, “tuqul” və bu qəbildən olan digər inkar yönümlü ön sözlərin təhlili, yalnız sadə qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsi deyil, həm də dilin fəlsəfi, mədəni və psixoloji qatlarını anlamağa yönəlmiş araşdırmalar üçün də zəmin yaradır. Belə sözlərin istifadəsi, türk dillərində düşüncə strukturlarının necə qurulduğunu, hansı semantik mexanizmlərlə fikrin ifadə edildiyini və bu dillərin bir-birilə hansı tarixi əlaqələrə malik olduğunu ortaya qoyur [5, 145.]. Qırğız türkcəsində “tügül” sözü ilə yanaşı, *tursun*, *turqay*, *turmak* ön sözləri də işlənir [6, 32]. Qırğız türkcəsindəki Tugül sözü Türkiyə türkcəsindəki sözə tam uyğun gəlmir. Ancaq bəzi hallarda oxşar istifadələr müşahidə edilə bilər. Qırğız dilçisi K.Seydakmatovun etimoloji lüğətində tügül sözü ilə bağlı aşağıdakı məlumatlar verilmişdir: Qırğız türkcəsindəki *emes* sözünün inkar və ya müsbət, heç bir mənası yoxdur.

Qazax türkcəsində ön sözlər arasında yer alan tügil sözü inkarlıq bildirən ön sözlər kateqoriyasındadır. Qazax türkcəsində tügil inkar ön sözlərindən əlavə “*tursın*, *turmaq*” inkar ön sözləri də qırğız türkcəsində olduğu kimi işlənir [7, 19]. İshakov bildirmişdir ki, tügil sözü isim, sifət, say və fellərə gələrək inkarlığı ifadə edir. O, eyni zamanda *tursın*, *turmaq* inkar ön sözlərinin də tugillə eyni funksiya və məna daşdığını bildirmişdir [7, 97]. Qazax türkcəsinin ən əhatəli lüğətində tügil sözünün bağlayıcı kimi sadə isimlərdən sonra gəldiyi və inkar mənası verdiyi yazılıb [7, 54].

Asemantikləşmə prosesi nəticəsində sözün ilkin mənası zəifləyir və ya tamamilə itir, lakin həmin sözün qədim mənası və ya forması başqa bir leksemdə qorunub qala bilər. Bu proses zamanı semantik dəyişikliklər baş verir və sözün əsas məna yükü getdikcə azalır. Lakin bəzi hallarda bu sözlər digər kontekstlərdə və ya söz birləşmələrində öz ilkin mənasının izlərini saxlaya bilirlər. Maraqlıdır ki, bu fenomen leksik-semantik inkişafın daha geniş prosesləri ilə sıx bağlıdır. Digər mühüm hadisə isə fuziyadır. Fuziya iki və ya daha çox morfemin birləşərək sərhədlərinin itməsi və yeni vahid kimi çıxış etməsidir. Bu, çox vaxt qrammatikləşmə ilə yanaşı baş verir. Fuziya nəticəsində yaranmış strukturlar sintaktik və morfoloji cəhətdən daha kompakt, lakin etimoloji baxımdan daha çətin izah olunan formalar doğur. Məsələn, bəzi birləşik fellər, mürəkkəb zaman formaları və funksional sözlər bu yolla meydana çıxmışdır.

Asemantikləşmə bəzən morfonoloji dəyişikliklərlə, xüsusilə də fuziya hadisəsi ilə paralel şəkildə gedir. Fuziya, yəni müxtəlif morfoloji vahidlərin birləşərək yeni forma yaratması, bəzən asemantikləşməni sürətləndirir və ya ona təkan verir. Bu baxımdan, türkmənşəli qədim leksemlərin morfosemantik inkişafı tədqiq edildikdə, onların hansı mərhələlərdən keçdiyini müəyyən etmək mümkündür.

Bu hadisələrin qarşılıqlı təsiri və paralel şəkildə baş verməsi isə türk dillərinin tarixi inkişafında sistemli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Beləliklə,

asemantikləşmə və fuziya kimi dil hadisələri yalnız lokal fonetik və ya leksik dəyişikliklərlə məhdudlaşmır, həm də struktur səviyyəsində – morfolojiya və sintaksis arasında körpü rolunu oynayır. Bu baxımdan onların tədqiqi tarixi dilçilik və etimologiya sahəsində yeni üfqlər açır, həm də müasir dillərin quruluşunun daha dərinədən anlaşılmasına xidmət edir.

Nəticə: Bu cür araşdırmalar nəticəsində qədim türkmənşəli söz köklərinin ilkin formalarının rekonstruksiyası, yalnız dil tarixi baxımından deyil, həm də genetik dilçilik, tarixi morfolojiya və semantik tipologiya sahələri üçün əhəmiyyətlidir. İlk köklərin bərpası, bu sözlərin müxtəlif dövrlərdə və dialektlərdə necə dəyişdiyini, hansı semantik yükləri daşdığını və hansı morfoloji formalar vasitəsilə yeni söz və ya ifadələr yaratdığını araşdırmağa imkan verir. Bu isə, dilin inkişaf trayektoriyasını müəyyənləşdirmək baxımından əsaslı elmi nəticələrə gətirib çıxarır. Bu tədqiqatların nəticəsi olaraq ümumi türkmənşəli dil vahidlərindəki tendensiyalar, yəni bənzər semantik dəyişikliklər, fonetik transformasiyalar və morfoloji modellər aydın görünür. Məsələn, bir çox türk dillərində müşahidə edilən metaforik genişlənmə, mənanın daralması, leksik fərqləşmə və ya konyunktural dəyişikliklər (tarixi-sosial hadisələrin leksikaya təsiri) bu ümumi tendensiyaların konkret təzahür formalarıdır. Bu istiqamətdə diqqətəlayiq hadisələrdən biri asemantikləşmə prosesidir. Asemantikləşmə sözün öz ilkin leksik mənasını qismən və ya tamamilə itirərək daha abstrakt, qrammatik və ya funksional bir vahidə çevrilməsi deməkdir. Məsələn, qədim kök sözlərin zamanla şəkilçiyə çevrilməsi və ya bağlayıcı funksiyasına keçməsi bu prosesin nəticəsidir. Bu hadisə, xüsusilə yardımçı fellərin və postpozisiyaların mənşəyinin araşdırılmasında açıq şəkildə görünür.

Ədəbiyyat

1. Talat T. Orhon yazıtları, Ankara: “Simurg”, – 1995, – 128 s.
2. Çürük S. Türkcədə olumsuzluk, İstanbul: “Kesit yayınları”, – 2018, – 424 s.
3. Özmen M. Türkcədə –ken zarf fiili, Ankara: “Türk dili kurumu”, 2016, 17 s.
4. Akar A. -gan eki, Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. – Cilt I, – Ankara: “TDK yayınları”, – 2004, – s.85-95.
5. Əhmədova A. Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı, Bakı: “Elm və təhsil”, – 2023, – 304 s.
6. Грамматика киргизского литературного языка. Фонетика и морфология, Под ред. Э.Абдулдаева. – Фрунзе: «Илим», – 1987, – 402 с.
7. Современный казахский язык. Фонетика и морфология, Алма-Ата: «Издательство АН Казахской ССР», – 1962, – 452 с.

РЕНА СУЛЕЙМАНОВА

**МОРФОСЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДРЕВНИХ КОРНЕЙ В
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

Резюме:

Некоторые лексические единицы, представленные в этимологических словарях как тюркменского происхождения, на самом деле следует рассматривать как общие корни, происходящие из древних тюркских языков. Тем не менее, наблюдаются случаи искусственного связывания слов, имеющих явно тюркское происхождение, с нетюркскими языками, что с научной точки зрения считается неприемлемым. В существующих исследованиях, как правило, не сравниваются лексические компоненты языков, не имеющих генетической связи. Однако проведение типологических сопоставлений в этом направлении может привести к более продуктивным результатам.

Ключевые слова: древние тюркские письменные памятники, этимология, асемантика, диван М. Кашгари, происхождение тюркских языков.

RENA SULEYMANOVA

**MORPHOSEMANTIC DEVELOPMENT OF ANCIENT ROOTS IN TURKIC
LANGUAGES AND ETYMOLOGICAL ASPECTS**

Abstract:

Some lexical units presented in etymological dictionaries as being of Turkmen origin should, in fact, be regarded as common roots derived from early Turkic languages. However, there are cases where words that are clearly of Turkic origin are artificially associated with non-Turkic languages an approach that is considered scientifically unacceptable. In current studies, lexical components of languages that are not genetically related are typically not compared. Nevertheless, conducting typological comparisons in this direction may yield more productive results.

Keywords: ancient Turkic written monuments, etymology, asemanitics, M.Kashgari's Divan, origin of Turkic languages.

Rəyçi: Səmədova Könül İbrahim
Filologiya elmləri doktoru, professor